

INTERVIU

ION VEZEANU: “Sursa calitativă a filosofiei analitice este continentală”

Ion Vezeanu este unul dintre puținii filosofi analitici români care activează în Franța. Este cercetător și predă la Universitatea Pierre-Mendès-France din Grenoble și la Institutul Catolic din Paris, fiind specializat în logică și filosofia logicii, epistemologie, filosofia minții și științele cogniției. Cele mai recente cărți publicate ale sale sunt *L'identité personnelle à travers le temps* (2006) și *Impossibilia moralia* (2007) – ambele apărute la editura L'Harmattan.

Revista de Filosofie Analitică: Sunteți unul dintre puținii filosofi români care predă la o universitate din Occident. Ne puteți spune câteva dintre momentele importante ale dezvoltării dumneavoastră filosofice?

Ion Vezeanu: Vă mulțumesc pentru întrebare. Am să încep printr-o precizare: eu sunt un filosof european, format în cele două extremități geografice (estică și vestică) ale continentului nostru. Eu am o puternică conștiință a apartenenței mele la acest spațiu cultural european, în care m-am născut și în care am fost format. Deci în peregrinările mele europene, din vest în est, din nord în sud, întâlnesc filosofi occidentali, ca și mine; pe scurt, când merg la Paris, la Lyon, la Geneva, la Cluj, la Iași sau la București, întâlnesc o mulțime de filosofi, care toți sunt pentru mine europeni, deci occidentali. A preda filosofie într-o universitate românească este o adevărată “șansă occidentală”; din păcate, conștiința acestei mutații, care este reală, nu s-a produs încă peste tot, nici în mediile studențești, nici printre profesorii români. Poate că programele internaționale de schimburi inter-universitare vor contribui la accelerarea acestui proces. Un lucru este sigur, pentru cei din vestul Europei are o mare valoare participarea la activități universitare (conferințe, prelegeri, cursuri, publicații de specialitate etc.) în țările din centrul și din estul Europei.

Am să vorbesc în mod succint despre biografia mea intelectuală, mai întâi pentru că aceasta nu este reprezentativă pentru “tipul filosofului contemporan” nici în România, nici în Franța și nici în vreo altă țară cu tradiție filosofică importantă, altfel spus, nu este un bun exemplu de urmat. Pe urmă, doresc să las această sarcină biografilor mei (dacă vor exista vreodată), ca să aibă și ei ceva de lucru. Parcursul meu intelectual este atipic, caracterizat prin multe rătăcirii și tatonări autodidacte; atât de atipic la prima vedere, încât m-a surprins și pe mine inițial; mai târziu mi s-a părut că seamănă, foarte vag, cu cel al lui Wittgenstein. Retrospectiv însă, acest parcurs mi se pare coerent și conduce în mod necesar la filosofie, adică la descoperirea propriei mele vocații. Fără să știu, eu am urmat îndeaproape criteriile fixate de Platon, în formarea filosofului, formare situată după vârsta de 35 de ani; Platon dă niște reguli foarte precise de recrutare a filosofilor. Numai că în istoria filosofiei, nu prea întâlnim niciun filosof important care să fi respectat aceste criterii platoniciene. La filosofie am ajuns deci printr-o întâmplare, printr-un eveniment contingent, dar care a dezvăluit o necesitate profundă, de care nu eram conștient.

În adolescență nu știam că am această vocație pentru *filosofie*, pe care o cultivam ca pe o plăcere personală și constantă. Eu am avut neșansa să am aptitudini deosebite pentru matematică și pentru fizică; deci inițial am fost deturnat de la filosofie de aceste facilități. Am făcut Liceul de matematică-fizică nr. 3 din București, cartierul Titan – un fost liceu real-umanist, care dispunea de un corp profesoral excelent în ambele domenii: în științele exacte, pozitive, dar și în științele umane. Am citit în acei ani ('80) manualul de *Logică* al lui Kant, *Etica* lui Spinoza, *Trilogiile* lui Blaga, *Scrisori către Lucilus* ale lui Seneca, ca să amintesc doar câteva referințe care m-au impresionat în adolescență.

Aveam mari probleme cu bibliotecarele, pe care le-am detestat mulți ani la rând, deoarece refuzau să-mi împrumute cărți sub pretextul că nu le citesc, pentru că le returnam prea repede. Dar aceste lecturi erau foarte heteroclite, amestecate cu multă literatură și într-un stil dezordonat, ca să nu spun eclectic, fără un program sistematic; citeam ce-mi pica în mână cu o frenezie greu de explicat. Dau un singur exemplu, care-mi vine mai repede în amintire: la vârsta de 17 ani, în vacanța de vară, imediat după reușirea concursului de “treapta a doua” (trecerea în clasa a XI-a de liceu) citeam: *Tratatul de analiză matematică* al lui Miron Nicolescu, scris pentru studenții de la Facultatea de matematică, *Operele* lui Balzac, romanele lui Dostoievski, cărțile lui Marin Preda, poeziile lui Tudor Arghezi, Bacovia și alții; tot în același an rezolvasem cele peste o mie de probleme de geometrie ale lui Țițeica, în ordine!

Am continuat, îndrumat și manipulat de părinți și de profesori, în mod cât se poate de normal, cu Politehnica din București, unde am reușit concursul de admitere printre primii și cu o excelentă medie, la Facultatea de mecanică. Cariera inginerească părea deja stabilită. Însă aici au început deziluziile; toată libertatea intelectuală, care-mi fusese cultivată în liceu, s-a spulberat. Am fost practic inundat, copleșit de cantitatea enormă de cursuri, de cunoștințe care nu mai făceau apel la înțelegere, la reflecție, la gândire, la

intelență; în schimb trebuia o memorie foarte bună, de care eu nu am dispus niciodată. În ciuda unor profesori deosebiți, ca Dumitru și Olariu în *Analiză matematică* sau Buzdugan în *Rezistența materialelor*, ca să menționez doar câțiva, nu reușeam să mă adaptez acestui stil; teroarea dictaturii politice o resimțeam transpusă ca teroare intelectuală, adesea era perceptibilă în comportamentul profesorilor, care avea drept consecință distrugerea spiritului creator, anihilarea atitudinii critice, nivelarea inteligențelor și bineînțeles promovarea mediocrităților sau a oportuniștilor. Nu am rezistat decât doi ani, după care am basculat după mai multe ezitări și tatonări către universitate.

Prin eliminare, m-am înscris la Facultatea de inginerie geofizică, Institutul Traian Vuia, de la Universitatea din București, clasat al doilea la concursul de admitere. Obiectele de studiu erau de această dată mai clare, mai concrete: natura, trecutul geologic, mineralogia, fizica globului. Perspectiva asupra lumii era largă, universală și-mi convenea perfect. Profesorul Vasile Lăzărescu a fost un exemplu excepțional de inteligență, de erudiție, de pedagogie și în același timp de mare modestie; foarte admirat și iubit de studenți. Sunt însă numeroși cei de la care am avut numai de învățat, ca profesorul Petre Bomboe, care m-a inițiat în informatică.

Tot aici am urmat și cursul de filosofie marxistă predat de profesorul Vasile Morar. Era chiar în anul Revoluției. Îmi amintesc cum continuam discuțiile cu profesorul Morar după fiecare curs, în plimbare de la Piața Universității până la Piața Romană; timpul trecea foarte repede. Într-o zi mi-a vorbit de Bertrand Russell, spunându-mi că aș putea să mă orientez în această direcție a epistemologiei, dacă sunt pasionat de filosofie; profesorul sesizase cu justețe profilul meu. Dar mie nici nu-mi trecea prin minte așa ceva. Nu numai că nu știam cine este Russell, dar această remarcă importantă nu m-a atins în niciun fel atunci; nume ca Noica sau Heidegger îmi erau mult mai familiare. De exemplu, conferința filosofului german despre *Principiul identității* (București, Editura Crater, 1991) avea să mă impresioneze foarte mult la nivelul analizei conceptuale; însă m-a și intrigat prin absența unor problematizări, care mie mi se păreau evidente atunci, dar și prin stilul neclar, repetitiv, greoi, inaccesibil, lipsit de limpezime.

Am continuat studiile de geologie în Franța, la Universitatea din Grenoble 1 (Joseph Fourier), cu ajutorul unor burse europene; faptul era posibil după revoluție. Uitasem complet de filosofie. Când m-am întâlnit întâmplător cu Ion Copoeru (profesor la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj), care începuse o teză de doctorat la Grenoble, el m-a descurajat să mă orientez spre filosofie, ca fiind un domeniu fără perspective profesionale imediate; și avea dreptate; am rămas buni prieteni de atunci. Eram în ultimul an de facultate, îmi pregăteam lucrarea de diplomă și mă îngrijoram pentru posibilitățile profesionale, care erau... inexistente și în acest domeniu. Ca geolog puteam să fiu trimis în Africa, în Siberia sau în Alaska; ceea ce nu corespundea deloc dorinței mele de stabilitate, de echilibru, tipului meu contemplativ, neaventuros.

Tot în acel an universitar (1992-1993) am suferit de insomnii; nu insomnii nevrotice, cioraniene! Locuiam într-un superb cartier din suburbiile orașului Grenoble, dar foarte umed, la poalele muntelui. Am avut niște dureri de spate teribile, care mă împiedicau să dorm. Singura poziție acceptabilă era cea verticală, în picioare sau pe scaun, așa că m-am apucat să scriu un jurnal filosofic, pe care l-am numit *Logosofia*. Trebuia să fac ceva, tot eram așezat la masă o noapte întreagă. Am cunoscut atunci un an de nopți albe. După ce am obținut diploma de geolog, aveam nevoie de timp ca să caut de lucru, să-mi găsesc o situație convenabilă. Îmi trebuia, de asemenea, un statut oficial, astfel încât să-mi pot prelungi sejurul în Franța. Astfel, m-am înscris în filosofie, în lipsă de altceva mai interesant, direct în anul trei (Licența), prin echivalare de diplome și în urma unui interviu memorabil cu directoarea departamentului de filosofie Monique Broc. I-am povestit timp de două ore tot ce știam eu în filosofie, în timp ce profesoara nota conștiincios ce-i spuneam. L-am invocat chiar și pe Novalis care fusese mineralog, ca să o conving că un bun geolog poate fi și un bun filosof. Aceasta a fost prima mea prelegere de filosofie. Retrospectiv îmi dau seama că tranziția (trezirea sau ridicarea la verticală) nu s-a făcut fără dureri, fără suferință; însă atunci eu nu am resimțit acest fapt ca pe o inițiere, ca pe o eliberare. În anii următori, am terminat Masterul de filosofie ca șef de promoție și cu ajutorul a două burse regionale. Acestea mi-au permis să încep și o teză de doctorat despre *Principiul identității*, care avea să dureze șapte ani; am înțeles mai târziu că aceasta a fost "răzbunarea mea heideggeriană".

Revista de Filosofie Analitică: Ce anume v-a atras către filosofia analitică? De ce nu ați ales o altă paradigmă de filosofare?

Ion Vezeanu: Nu eu am ales să fac filosofie analitică. Tot așa cum am ajuns întâmplător la filosofie, am ajuns întâmplător la filosofia analitică; tranziția s-a făcut aproape natural, nu a fost o alegere conștientă. Și nici nu putea să fie altfel, pentru că atunci când suntem studenți nu avem încă elementele necesare pentru a distinge între diferitele curente sau stiluri filosofice; acestea se prezintă în mod confuz, tot așa cum amestecăm epocile istorice sau filiațiile de idei. Avem anumite afinități, dar nici ele nu sunt clare. De altfel, există o adevărată dezbatere contemporană pentru definirea filosofiei analitice, adică specialiștii, istoricii nu sunt încă de acord asupra acestui important curent. Se subînțelege că lucrurile sunt cu atât mai puțin clare pentru studenți. Eu *m-am trezit* într-o universitate (Grenoble 2), în care influența analitică era mai importantă decât în alte universități franceze; aveam să aflu acest lucru mult mai târziu, căci expresia "filosofie analitică" nu era explicită, rostită ca atare. Se foloseau alte expresii oarecum echivalente, ca filosofia logicii, filosofia limbajului, filosofia spiritului (minții), cotitura lingvistică etc. – expresii mai "neutre".

Atmosfera generală era un fel de amestec de mister și de complicitate, dar aceste elemente nu erau foarte perceptibile pentru toți studenții, pentru că aparent noi aveam acces la tot felul de cursuri de istoria filosofiei. Existau toate opțiunile posibile: se putea face o lucrare de diplomă la fel de bine despre Platon, Sfântul Toma din Aquino, Descartes, Kant, Heidegger, ca și despre Frege, Russell sau Wittgenstein. Am și o dovadă că lucrurile nu erau prea clare pentru mine: începusem deja din timpul studiilor de Licență să colaborez la câteva reviste literare românești cu texte de filosofie, recenzii, traduceri, iar prima mea traducere a fost un mic text de conversații filosofice dintre Paul Ricœur și fostul său profesor Gabriel Marcel. Ce m-a atras mai mult a fost facilitatea textului și ideea de dialog între maestru și discipol; or cei doi sunt niște reprezentanți cunoscuți ai existențialismului religios și ai fenomenologiei. Iată deci aparent un stil de filosofie care se opune sau cel puțin este paralel celui analitic. Însă pe vremea aceea nu aveam nicio idee a distincției dintre principalele curente filosofice contemporane. Citeam, ca toți studenții francezi, Cioran! De altfel, nici nu știam prea bine ce este filosofia; nu întâmplător, mai târziu am predat câțiva ani la rând un curs care se intitula chiar așa: “Ce este filosofia?” Acest curs opțional a avut un mare succes: numărul studenților înscriși era limitat la cincisprezece, însă la a treia ședință de curs aveam deja peste o sută patruzeci de studenți în amfiteatru; se dusese vestea și prin celelalte universități din campus.

Iar mai târziu, nu-mi amintesc să fi suferit (în plan intelectual) din cauza unor lecturi filosofice din “câmpul advers”. Sunt foarte deschis ca spirit, pentru că știu că putem găsi idei interesante în orice domeniu al filosofiei, în orice epocă, ba mai mult în orice domeniu de cercetare, la fel de bine în științele exacte ca și în științele umane. Dar mai ales sunt foarte preocupat de filiațiile de idei, de istoria filosofiei, cu toate că nu sunt un istoric al filosofiei. În acest sens, reperul meu stilistic este Frege, iar modelul meu cel mai important rămâne “eclectismul lui Leibniz”. Pe de altă parte, un lucru mai puțin știut este că Paul Ricœur se numără printre primii filosofi care au introdus filosofia analitică și pragmatică anglo-americană în Franța, cu toate că a fost unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai fenomenologiei în secolul trecut și cu toate că nu cunoștea logica.

Lucrările mele de diplomă (Master I+II) au fost pe tema “principiului identității” și a “identității personale de-a lungul timpului”, deci pe un subiect, nu pe un autor. Atât *referințele bibliografice* (Locke, Leibniz, Hume, Frege, Russell, Wittgenstein, Carnap, Quine), *problematica*, cât și *câmpurile tematice* (logica, filosofia limbajului și filosofia minții) erau proprii curentului analitic. Eu mi-am dezvoltat și stilul de filosofare, în contact cu enorma bibliografie anglo-saxonă, dar tot așa, fără niciun efort; căci în mod natural el îmi corespundea. Exigența clarității, formalismul logic, rigoarea științifică, disecarea problemelor – adică analizarea lor în detaliu, argumentarea foarte elaborată, spiritul critic dezvoltat, simplitatea ideilor și mai ales problematizarea conceptuală, iată câteva din

aspectele principale pe care eu le achiziționasem deja înainte să încep filosofia și pe care le regăseam acum ca pe niște vechi cunoștințe.

Când am început teza de doctorat, opțiunile mele filosofice erau definitive atât în ceea ce priveau obiectivele de urmat, principalele referințe bibliografice, principalele probleme filosofice, cât și stilul de filosofare. Bineînțeles că reflecția asupra propriului domeniu, asupra propriului demers, a continuat (și continuă de altfel), în sensul înțelegerii și aprofundării originii filosofiei analitice (care nu este anglo-saxonă, ci *continentală*), dar și al finalității acesteia. Să nu uităm că și acest curent începe să aibă o istorie, că această istorie este susceptibilă de interpretări, că au apărut exegeți de tot felul, că această istorie este scrisă și rescrisă, aflându-se în continuă mișcare. Prin urmare și preferințele sau afinitățile noastre pentru acest stil de filosofare se modifică, evoluează, se precizează. Michael Dummett a rescris de mai multe ori aceeași carte despre Frege, justificând de fiecare dată că s-a înșelat în precedentă.

Deci când am ajuns la o oarecare maturitate filosofică, căci odată cu teza de doctorat mi s-au propus inițial și cursuri de informatică și de logică la universitate, altfel spus, când aș fi avut posibilitatea de a alege în cunoștință de cauză “o altă paradigmă filosofică”, eu eram deja angajat pe calea filosofiei analitice, era prea târziu. Căpătasem deja acest dublu statut, specific universitarilor francezi “*enseignant-chercheur*” (dascăl-cercetători), care profesează cercetând și învață profesând meseria de filosof. Apoi, celelalte cursuri magistrale pe care le-am predat au fost tot timpul de filosofie analitică: argumentarea și retorica (sau logica informală), logica și filosofia logicii, filosofia minții, epistemologia și filosofia științei etc. De asemenea, întreaga corespondență filosofică, căci sunt adept necondiționat al epistolei filosofice, s-a dezvoltat în mod natural cu specialiști din acest domeniu (Paul Gochet, Pascal Engel, Nicholas Griffin, Denis Vernant, Serge Robert, Jérôme Dockic, Jérôme Pelletier, Călin Candiescu, Adrian Miroiu etc.).

Revista de Filosofie Analitică: Care sunt, acum, principalele dumneavoastră interese de cercetare?

Ion Vezeanu: Domeniile mele de cercetare s-au diversificat cu timpul; adică păcătuiesc și eu, ca majoritatea filosofilor (cum ne reproșa Nietzsche) prin acest interes pentru “tot”. Eu aveam deja o formație interdisciplinară; pe urmă cursurile mele au fost întotdeauna interdisciplinare; în fine, cercetările mele sunt *inter* și *trans*-disciplinare. Pe vremea tezei de doctorat, care a durat șapte ani, am plecat de la logică și filosofia logicii, am trecut prin epistemologie și filosofia științei și am ajuns la filosofia minții, la științele cognitive și neuroștiințe. Riscul acestui gen de demers este dispersia, superficialitatea, risipirea energiilor intelectuale. Însă eu am fost întotdeauna animat de ideea de convergență, de unitate, pe scurt de un spirit *integrator* și *unificator*. După ce m-am eliberat de teza de doctorat în 2003 (*summa cum laude*), am început să caut colaboratori în centrele de

cercetare din campusul universitar: psihologie experimentală și cognitivă, informatică și ergonomie, sociologie și științele educației, literatură și cercetări despre imaginar, fizică atomică și nanotehnologii etc.

La început, oamenii erau reticenți, nu pentru că ar fi fost obtuzi față de filosofie, ci pentru că sistemul francez de cercetare și de predare la universitate este foarte specializat; fiecare este izolat în laboratorul lui. Era necesar un subiect integrator, ceva care să-i intereseze pe toți și unde filosoful să aibă ceva important de spus; în mod surprinzător pentru ei, însă în mod previzibil din perspectiva mea, *etica* a fost aceea care i-a reunit pe toți cercetătorii cam de prin 2006 încoace; acum ei mă caută pe mine. În particular mă interesează *etica cercetării științifice*. Eu continui să lucrez pe chestiunea *recunoașterii*, un concept la fel de important în filosofie ca cel de cunoaștere; însă practic necunoscut. Căci dacă dispunem de o mulțime de teorii ale cunoașterii, care formează chiar un domeniu important, *gnoseologia*, nu prea dispunem de teorii ale recunoașterii. Am lucrat cu specialiști în robotică, care fabrică și programe de recunoaștere a obiectelor, dar plecând de la teorii naive, practic nedispunând de veritabile teorii filosofice. De exemplu, programele lor nu reușesc să recunoască (să deosebească) un scaun de o masă; și este normal, pentru că mașina nu este capabilă să "dobândească" conceptele de "masă" și de "scaun" prin *acțiune*, așa cum este capabil de exemplu copilul. Pe de altă parte, este adevărat că teoriile lor naive sunt suficiente în vederea programelor de supraveghere și trasare a populației; tehnicile de recunoaștere sunt acum atât de dezvoltate, încât se poate urmări în timp real traseul unui individ care se deplasează dintr-o localitate în alta: pe jos, cu mașina, cu trenul etc.

De asemenea, într-unul dintre cursurile de introducere în științele cognitive, pe care-l scriu de la o săptămână la alta pentru studenții mei de la Facultatea de Filosofie de la Institutul Catolic din Paris, unde tratez problema *inteligenței* și a *conștiinței*, caut o definiție a acestor două noțiuni fundamentale, despre care se știe foarte puțin în prezent și despre care nu dispunem de definiții fiabile, nici în domeniul Inteligenței Artificiale, nici în domeniul neuroștiințelor.

Remarc deci că instrumentele furnizate de filosofia analitică îmi permit să investighez destul de eficace domenii ale neuroștiințelor dar și ale eticii cercetării științifice. Alte proiecte privesc chestiuni de *logică modală*, la origine inițiate de Leibniz, dar care acum revin în actualitate odată cu creșterea interesului pentru retorică. Mă interesează raportul logic, dar și metafizic, între diferitele domenii de necesitate, de posibilitate, de realitate, de actualitate, de virtualitate, de temporalitate, de cunoaștere, de credință etc.; adică toate aceste chestiuni care au dat naștere logicilor doxastice, epistemice, deontice etc. Când o să am timp, o să reiau textele lui Aristotel pe această chestiune, paradoxul lui Diodor din Cronos, dar și textele unui filosof german oarecum uitat, Christian Wolf.

De asemenea, chestiunea *comunicării* mă îngrijorează foarte mult. Toate obiectele casnice (veșminte, ustensile) vor fi în curând echipate cu etichete RFID (de comunicare radio-frecvență la distanță). Această lume a ubicuității, a promiscuității comunicative, în care dispare spațiul privat, intim în favoarea unei comuniuni greșit înțelese (unde totul comunică permanent, obiectele, persoanele) există deja în vest; aceasta are prin urmare veleități totalitare, pentru că se instalează în mod ireversibil și tinde să suprimă libertatea expresiei, libertate elementară absolut necesară exersării filosofiei. Nu există gândire filosofică decât înțeleasă ca gândire liberă. În fine, mă neliniștește problema *transumanistă*, această nouă ideologie milenaristă (s-a creat chiar o catedră de filosofie transumanistă la Universitatea Yale), care-și propune nici mai mult nici mai puțin decât ameliorarea, fabricarea omului prin mijloace artificiale. Ea vizează schimbarea condiției omului, conform unor concepții utopice de transformare alchimică și magică, sub masca progresului tehnostiințific – convergența NBIC a mai multor domenii de cercetare (Nano, Bio, Info, Cogno).

Revista de Filosofie Analitică: Ce părere aveți despre filosofia analitică din România?

Ion Vezeanu: Despre filosofie în general și despre filosofia analitică în particular, ar fi multe de spus; eu am privilegiul de a vedea lucrurile de la distanță și chiar dacă nu cunosc toate dedesubturile, am o imagine de ansamblu asupra a ceea ce am putea numi o adevărată "explozie filosofică" care a avut loc în România: *i*) la nivelul diversității cercetărilor; *ii*) la nivelul cantității și al calității publicațiilor; *iii*) în ceea ce privește excelența tinerilor cercetători, care acum au început să călătorească, care scot reviste, care au libertate de mișcare, elemente absolut necesare în crearea unor relații de colaborare, de prietenie intelectuală, filosofică cu confrății lor străini; *iv*) în fine, în ceea ce privește oportunitatea benefică de care a dat dovadă vechea generație de dascăli și de cercetători, care s-a deschis către pluralismul cultural și filosofic. Fenomenul era inimaginabil în urmă cu douăzeci de ani. El este cu atât mai important cu cât dincoace, în vest (în special în Franța), asistăm la un proces de tasare, de mediocrizare, ca să nu spun un fenomen de *implozie intelectuală*, rezultat pe care eu îl presimțisem cu mult timp în urmă. Procesele anti-elitiste, nivelatoare, de învățământ de masă, de cercetare de masă, de încurajare a mediocrității, a simțului comun, ideea de universitate populară și populistă, știm foarte bine că sunt nefilosofice, ba chiar anti-filosofice. Învățământul universitar și în particular cel filosofic nu poate să urmărească decât *excelența*; atât timp cât vor exista criterii riguroase de selecție, concursuri de admitere, dar și metode de detectare permanentă a valorilor, a persoanelor cu parcursuri originale, atipice, vom putea încuraja și proteja specialiștii cu talent, cu vocație pentru filosofie.

De aceea, chiar revista de față, intitulată *Revista de Filosofie Analitică*, nu este un simplu exemplu, ci o ilustrare a unui fenomen mai general: de curaj, de libertate de

gândire, de originalitate. Cred că nu mă înșel susținând că este prima revistă din Europa, dacă nu din lume (trebuie verificat) care este intitulată astfel; faptul a fost deja perceput ca atare aici în vestul Europei și în curând o să resimțim ecourile benefice, în numerele următoare, a acestui fapt. Pe vechiul continent, dar și în spațiul anglo-saxon și anglo-american întâlnim o mulțime de reviste care profesază și difuzează filosofia analitică, însă care poartă nume neutre, camuflate, altfel spus care nu îndrăznesc să asume ceea ce fac. Or faptul de a putea afișa ceea ce facem este esențial în demersul filosofic, gestul este chiar terapeutic în ceea ce privește îngrijirea unei gândiri sănătoase. Nu vreau să anticipez prea mult și nici să creez false entuziasme, dar cred că această revistă se poate transforma într-o sursă oficială de răspândire europeană a filosofiei analitice, prin contribuțiile locale dar și prin colaborarea unor importanți specialiști internaționali. Trebuie doar păstrate standardele de exigență, criteriile de excelență și de relevanță în publicarea textelor; există specialiști din vest care sunt gata să învețe limba română pentru a citi aceste texte; știu din sursă sigură!

Revista de Filosofie Analitică: Mulți dintre tinerii noștri cititori vor să studieze filosofia în universități occidentale. Există însă o idee, puternic încetățenită la București, că e necesar să treacă dincolo de Canalul Mânecii pentru a face asta într-o manieră analitică. Dumneavoastră ce părere aveți?

Ion Vezeanu: Cred că dorința tinerilor de a studia filosofia în universități din vest este firească, ba chiar justificată. Am susținut constant această idee, atât prin articole, cât și prin demersuri instituționale foarte importante: schimbul, mobilitatea, experiența filosofică internațională. Ideea nu este originală; Uniunea Europeană nu s-a format doar plecând de la premise economice; programele de schimburi universitare (exemplu Erasmus) vizează și acest fapt: constituirea unei uniuni culturale, a unui spațiu intelectual comun, a unei mentalități filosofice specifice, care începe cu tinerii studioși. Cred că sunt mai mulți studenți străini care studiază în România decât români care studiază în vest. Pe câțiva studenți francezi i-am trimis chiar eu să facă studii la Cluj sau la București.

Cu toate că eram bine instalat în Franța și începusem să am o oarecare recunoaștere intelectuală, chiar ca simplu doctorand, eu nu am ezitat să caut niște burse care să-mi permită să merg la Universitatea din Cambridge, la Londra sau chiar la Geneva, unde știam că există o bibliotecă cu un fond analitic important. I-aș fi putut întâlni pe profesorii David Wiggins, John Searle, Jonathan Barnes, Kevin Mulligan etc., cu care doream să lucrez. Nu am dispus de finanțările respective și nu am mai plecat. Bineînțeles că faptul nu m-a împiedicat să aprofundez filosofia analitică; astfel pot să nuanțez prima parte a răspunsului.

Eu doream să-mi îmbunătățesc limba engleză vorbită, adică să reușesc să țin cursuri în engleză cu aceeași ușurință și dezinvoltură pe care le aveam în franceză. Doream, de

asemenea, să cunosc mentalitățile, stilurile universitare anglo-saxone, să-mi fac prieteni; dar nu mai mult. Căci problemele filosofice esențiale, eu le cunoșteam chiar mai bine ca mulți dintre ei. Dau un singur exemplu: inițial doream să fac o teză de doctorat în cotutelă; astfel aș fi continuat să locuiesc la Grenoble și aș fi putut de asemenea să petrec câteva luni pe an la Cambridge, la Londra sau la Geneva. Îmi trimisese profesorului Jonathan Barnes un plan detaliat de cercetare pe tema identității; un text de cincizeci de pagini, foarte elaborat, cu bibliografie, cu tot ce trebuia pentru un proiect de teză de doctorat de o mie de pagini! Nu numai că nu a înțeles, dar profesorul s-a speriat de-a binelea și mi-a scris că el "sugerează studenților lui să trateze doar o problemă filosofică, pe care să o restrângă la un anumit aspect". Răspunsul m-a vexat pe vremea aceea, apoi m-a făcut să râd.

Într-adevăr tezele anglo-saxone seamănă foarte bine cam cu lucrarea mea de diplomă (Master), adică un text tehnic de o sută cincizeci de pagini, rupt de contextul istoric, cu câteva referințe bibliografice sumare, care tratează ceva foarte particular, adesea neinteresant din perspectivă filosofică, cam la fel cum se întâmplă în laboratoarele de cercetare în sociologie sau în fizică aplicată. Teza mea de doctorat, pe care am terminat-o în Franța, a avut în final doar șapte sute de pagini; specialiștii din juriu au afirmat că, citez "nu am văzut până acum în Franța o lucrare atât de importantă pe o temă atât de dificilă".

În concluzie, bineînțeles că trebuie încurajați cât mai mulți tineri să plece în alte universități, unde să se confrunte cu realități culturale diverse, să scape de complexe intelectuale de tot felul, conform acestei idei kantiene, care-mi este foarte scumpă și pe care o parafrazez: *ideea cosmopolitismului filosofic*. Dar atunci când faptul nu este posibil, nu-i nimic; tot așa cum se pot învăța artele marțiale sau limbile străine în România, se poate învăța și filosofia analitică. Un prieten bun, fost student de-al meu, care face acum o teză de doctorat la Geneva, în filosofie analitică, mi-a mărturisit că a fost impresionat, la un congres internațional de la Budapesta, de nivelul mult mai ridicat al tinerilor doctoranzi care veneau din Europa de Est, în comparație cu cei din Vest. În fine, universitarii francezi care participă la conferințele organizate în România sunt impresionați de dinamismul intelectual, de nivelul ridicat al conferințelor; tocmai am avut o astfel de discuție cu un prieten care predă la Universitatea din Paris 3 și care fusese anul trecut la Alba-Iulia, lucrând în științele comunicării. În fond, filosoful este autodidactul prin excelență, care poate face filosofie oriunde în lume; Noica avea dreptate.

Revista de Filosofie Analitică: În România este puternic înrădăcinată credința că o pregătire temeinică în filosofia analitică nu se poate realiza decât prin contacte strânse, directe, cu spațiul anglo-saxon. Este astăzi filosofia analitică pe continent suficient dezvoltată încât să combată o asemenea idee?

Ion Vezeanu: Răspunsul la această întrebare este în mod necesar echivoc, deoarece expresia "spațiul anglo-saxon" este o etichetă care produce confuzii. Spațiul geografic nu este identic cu spațiul cultural; acesta din urmă este mult mai dezvoltat și foarte accesibil la nivel livresc. Bibliotecile, dar și Internetul, permit un acces la distanță, în timp dar și în spațiu. Eu pot consulta un manuscris medieval, dar și ultimul articol al lui John Searle, oriunde aș fi în lume; atâta timp cât am acces la textele filosofice, pot deci să mă pregătesc în mod temeinic.

Pe de altă parte, eu sunt întrutotul de acord că predarea filosofiei este solidară cu prezența efectivă, fizică a profesorilor și a studenților, iar dimensiunea *orală*, dialogică, este absolut necesară în exercițiul filosofic. De aceea, insist și eu asupra faptului că cei care vor să se pregătească repede și bine trebuie să meargă în universitățile anglo-saxone și anglo-americane, să intre în contact direct cu profesorii și studenții respectivi. Dar în care din aceste universități? Căci este bine știut, Cambridge nu-i totuna cu Oxford, chiar dacă în istoria filosofiei analitice, Russell, Whitehead, Wittgenstein și Ramsey se întâlnesc până la urmă, prin interesul comun pentru limbaj, cu Ryle, Austin și Strawson; însă primii, cu o formație reală, axată pe logică și matematici, sunt atrași de limbajul formal; în timp ce oxfordienii se situează în cea mai pură tradiție aristotelică, umanistă și studiază limbajul natural.

La a doua parte a întrebării, răspunsul este de asemenea ambiguu. Într-adevăr, filosofia analitică continentală nu este suficient de dezvoltată încât să concureze în mod *cantitativ* literatura anglo-saxonă. Majoritatea scrierilor contemporane în acest domeniu, trebuie să recunoaștem, sunt anglo-saxone. Dar izvorul, sursa *calitativă* a filosofiei analitice rămâne continentală. Gottlob Frege (1879) este în mod indubitabil la originea acestui curent de gândire; cultură germană deci. Să-i adăugăm pe Wittgenstein și Cercul de la Viena (Schlick, Neurath, Carnap, Popper); tot cultură germană. Să îi luăm în considerare și pe polonezi, adeseori uitați, dar foarte importanți prin contribuțiile lor logice: Lesniewski, Łukasiewicz, Tarski etc.; tot continentali sunt și ei. În fața acestora, anglo-saxonul Russell nu face față; iar faptul că Wittgenstein a trecut de la limba germană la o engleză aproximativă și absconsă (îi dicta textele lui Moore, care lua conștiincios note într-o engleză corectă, cu toate că era mai în vârstă decât prietenul vienez), nu-l transformă după părerea mea în filosof anglo-saxon. În fond, ce a făcut Bertrand Russell (1903), care scria adeseori în franceză, în revistele continentale, articole polemice împotriva lui Poincaré? A preluat formalismul italianului Giuseppe Peano (1894) și l-a aplicat simbolismului greoi al lui Frege; l-a făcut pe german mai lizibil.

Este adevărat că Al Doilea Război Mondial i-a obligat pe majoritatea membrilor Cercului de la Viena să emigreze în spațiul anglo-saxon; un studiu atent al bibliografiei analitice indică în mod clar o explozie a publicațiilor de acest gen, în limba engleză, *după* război. Dar este acesta un motiv suficient ca să considerăm că este vorba de filosofie

anglo-saxonă? Este oare Rudolf Carnap un filosof american, așa cum se spune în manuale? Carnap, cel mai important student al lui Frege, vine cu o dublă moștenire: cursurile de logică de la Universitatea din Iena și Cercul de la Viena; deci din nou tradiție germană. Dar Karl Popper? Iar lista este mult mai lungă. Deci trebuie considerată între ghilimele expresia “spațiul anglo-saxon” atunci când se asociază cu filosofia analitică, știind că aceasta din urmă constituie de fapt un curent *internațional*, ca majoritatea concepțiilor filosofice, care dacă va alege ca limbă de expresie limba chineză în locul englezei, nu își va schimba din acest motiv conținutul ideologic sau stilul de filosofare. Jacques Bouveresse, profesor la Collège de France, este cel mai important comentator al lui Wittgenstein în Franța, însă rămâne un filosof continental; și eu am fost repertoriat în cataloagele franceze ca fiind de orientare anglo-saxonă. Ambiguitatea acestor etichete este deci evidentă, iar explicarea lor sumară mi-a permis să arăt că cel puțin originea curentului analitic este în mod clar continentală. De aceea, cred că expresia “filosofie analitică anglo-saxonă” este improprie, pentru că nu are un referent precis.

Este însă adevărat că, în prezent, majoritatea scrierilor de specialitate apar în special în revistele americane, în spațiul anglo-american; deci pentru o pregătire serioasă și rapidă în filosofia analitică trebuie trimiși doctoranzii, cercetătorii și chiar profesorii în universitățile anglo-saxone, în vederea formării lor și a schimbului de experiență; de asemenea, anglo-saxonii trebuie invitați în universitățile românești.

Revista de Filosofie Analitică: Ce ne puteți spune despre cum s-a dezvoltat filosofia analitică în Franța?

Ion Vezeanu: Filosofia analitică a pătruns cu mare dificultate în Franța, această țară fascinantă, probabil cea mai frumoasă din Europa, dar plină de contradicții, de conflicte la toate nivelele: istoric, social, politic, filosofic; o țară a revoluțiilor. Am amintit mai devreme pe profesorul Paul Ricœur, care a predat mulți ani în universitățile americane și nord-americane; la Chicago era coleg cu Eliade. În aceste peripluri el a intrat în mod sigur în contact cu filosofi și cu stiluri de filosofare pe care le ignora: filosofia limbajului, filosofia pragmatică. O bună parte din textele lui sunt puternic influențate de stilul analitic de filosofare. Dar Ricœur nu cunoștea logica. Iar doctoranzi ai lui s-au orientat către Francis Jacques, un filosof de factură analitică, care a format mulți dintre specialiștii actuali, acum profesori prin universitățile franceze. Însă au existat mai multe canale de pătrundere: prin logicieni, prin specialiștii în Inteligență Artificială și robotică, prin științele cognitive, ba chiar prin studiile lingvistice (vezi Emile Benveniste). Paul Gochet, membru al Academiei Regale din Belgia, profesor emerit la Universitatea din Bruxelles, este primul care l-a tradus pe Quine, *Le mot et la chose*, Flammarion, 1977, din engleză – *Word and Object*, M.I.T. Press, 1960.

Toate aceste inițiative par tardive, însă ce să mai spunem despre Frege, a cărui *Ideografie* (1879) a fost tradusă în franceză la mai bine de un secol de la apariție (1999)! Nașterea filosofiei analitice în spațiul francofon a avut loc cu dureri și suferință, deoarece opoziția tacită a “tradiționaliștilor” sau a “bătrânilor” anti-americani a durat tot atâta timp cât aceștia au ocupat posturile cheie în universitatea franceză. Trebuie știut că universitatea franceză nu funcționează după principiul autonomiei, de unde și criza actuală; nu întâmplător universitățile sunt în grevă în fiecare an, iar în prezent, când ar trebui să se efectueze reforma învățământului conform acordurilor de la Bologna, Franța este practic singura țară unde totul este blocat. ENS-ul (*Ecole Normale Supérieure*) este instituția care formează cadrele universitare și domină prin multiple ramificații toată viața universitară franceză, conform unor modele corporatiste, care dictează politica editorială sau ideologiile la modă; este o instituție învechită, arhaică. Aceasta este una dintre explicațiile “rezistenței” franceze în fața curentului analitic.

Revista de Filosofie Analitică: Este filosofia analitică receptată în toate universitățile franceze sau vorbim, mai degrabă, de “insule” și de gânditori izolați?

Ion Vezeanu: Filosofia analitică nu este încă reprezentată și nici receptată în toate universitățile franceze; dar fenomenul analitic este totuși destul de masiv; sistemul de recrutare a universitarilor și a cercetătorilor a permis încetul cu încetul formarea unor rețele analitice importante naționale dar și internaționale solide. În Franța s-a ajuns la a treia generație de filosofi analitici, din care fac și eu parte. Exemplul filiației în care mă înscriu este relevant: eu am făcut o teză de doctorat cu profesorul Denis Vernant; acesta a început teza sa de doctorat despre Bertrand Russell cu profesorul Paul Ricœur; însă a trebuit să-și schimbe îndrumătorul, deoarece Ricœur nu stăpânea aspectele formalismului logic, și a continuat teza sub conducerea profesorului Francis Jacques. Astfel, nu mai avem de-a face în prezent cu gânditori izolați sau cu grupuri restrânse. Practica “seminariilor închise” există tot timpul, însă din motive extra-analitice; există și o tradiție în acest sens: *Cercul de la Viena*.

Noi cunoaștem însă, în istoria filosofiei, numeroase exemple de școli filosofice organizate într-un sistem închis – cazul pitagoricienilor, al academicienilor, al peripateticienilor, al stoicilor etc. Când dorea să-i atace pe adversarii săi cartezieni, lockeeni, newtonieni sau spinoziști, Leibniz îi desemna în textele sale prin expresii de genul “secta cartezienilor”, “secta lockeană”, “secta noilor filosofi” etc. Stilul sectarist, corporatist, sindicalist, sau cum vreți să-i spuneți, este foarte dezvoltat în Vest, în Franța mai ales, și se află în strânsă legătură cu ocuparea posturilor, cu politicile editoriale, cu difuzarea și predarea concepțiilor filosofice, cu obținerea fondurilor de cercetare, cu recrutarea noilor profesori. Conotația nu este neapărat negativă. Nu există “liberalism

filosofic”, ca să folosesc o metaforă. Iar aceste procedee nu sunt specifice doar filosofiei analitice; toți funcționează astfel.

Revista de Filosofie Analitică: Există în Franța o comunitate de filosofi analitici bine conturată, cu discuții, dezbateri și cu o bună circulație a ideilor, sau sunt nevoiți filosofi analitici francezi să apeleze la „piața” anglo-saxonă pentru a-și expune și testa ideile?

Ion Vezeanu: Se poate vorbi în prezent despre o comunitate de filosofi analitici bine conturată; există o societate de filosofie analitică de limbă franceză (*SOPHA*), cu congrese, cu publicații; există de asemenea numeroase reviste, centre de cercetare, institute, conferințe. Lista publicațiilor analitice în Franța începe să reprezinte un fond suficient pentru inițierea tinerilor cercetători, fără a mai fi nevoie să trimitem studenții direct la fondul anglo-saxon. Există o bună circulație a ideilor, există dezbateri, întâlniri, seminarii la un înalt nivel universitar; există însă și un fenomen inflaționist, consecință a unui fel de succes al curentului analitic, unde sunt și mulți nechemați. Căci nu oricine poate face filosofie analitică – e nevoie de competențe formaliste și științifice deosebite.

Aș dori să dau două exemple care ilustrează bine poziția acestui curent în peisajul francez. Cea mai prestigioasă editură de filosofie tradițională în Franța este editura Vrin de la Paris. Aici au fost publicate majoritatea textelor filosofice de factură creștină, medievală. În prezent această editură este analitică; ea mai păstrează câteva colecții de filosofie tradițională, mai mult ca să salveze aparențele, însă publică în mod masiv texte de logică, filosofia limbajului, filosofia minții etc. Al doilea exemplu are meritul că datează un eveniment istoric. În 1999, mă aflam într-o universitate de vară organizată de filosofi analitici (Joëlle Proust, Elisabeth Pacherie și Jérôme Dokic de la Institutul Jean Nicod, din Paris), pe insula Berder din Bretania. Atunci m-am împrietenit cu profesorul Paul Gochet, i-am bătut la șah pe profesorii canadieni Alain Voizard și Claude Panaccio de la Universitatea Trois Rivières din Montréal, am ascultat prelegerile lui Frédéric Nef de la EHESS, m-am împrietenit cu Jérôme Pelletier de la Universitatea din Brest, am luat masa cu Pierre Jacob etc.; am petrecut zece zile de vis în mijlocul familiei analitice. Și bineînțeles am participat activ la majoritatea seminariilor; atât de activ încât un tânăr cercetător, José-Luis Bermudez, prelunga conferințele inclusiv în timpul pauzei, ca să-mi evite întrebările, „din lipsă de timp”.

În timpul acestei universități de vară s-a anunțat vestea cea mare: juriul de la concursul de „Agrégation” era analitic. Fusesse numită ca președintă a acestui juriu Claudine Tiercelin, soția profesorului Pascal Engel, amândoi figuri importante ale filosofiei analitice în Franța: profesor la Sorbona, el ocupă în prezent o catedră la Universitatea din Geneva. Or acest concurs național este cel mai important în Franța, deoarece astfel sunt recrutați profesorii de filosofie pentru învățământul secundar, adică în majoritate foștii absolvenți ai ENS și, dintre aceștia, mai târziu, sunt selecționați viitorii

universitari, conform unui parcurs trasat dinainte; în timp ce universitatea propriu-zisă difuzează un învățământ de masă. Prin urmare, cel puțin pentru patru ani, programele universitare de pregătire ale acestui concurs au fost analitice, chiar și pentru studenții heideggerieni! Iată deci niște simptome interesante ale unei schimbări importante în raportul de forțe dintre principalele curente: pe de o parte, tradiția continentală, bazată în special pe predarea istoriei filosofiei, iar pe de altă parte filosofia analitică, bazată pe un nou stil de reflecție și cu pretenții evidente de reformare a filosofiei, printre altele de evacuare a unui întreg trecut filosofic.

Revista de Filosofie Analitică: Care sunt, în Franța, raporturile filosofiei analitice cu tradiția continentală, e o coexistență pașnică? Au existat și “momente de tensiune”?

Ion Vezeanu: Nu se poate vorbi despre o coexistență pașnică. Conflictele sunt evidente și pot fi situate la mai multe nivele: concepții filosofice opuse, metode diferite, obiective diferite, dar și la nivelul strategiilor de ocupare a posturilor, de plasare a discipolilor. Doar dacă vrem să facem apel la expresii eufemistice, putem să zugrăvim această situație ca pe un fel de coexistență pașnică, în sensul că fiecare se manifestă în domeniul lui bine delimitat, separat de ceilalți: în congrese, conferințe, universități de vară, reviste, colecții editoriale; doar că nu se întâlnesc unii cu alții decât foarte rar. Situația are aerul unui compromis politic și seamănă foarte mult cu edictul de toleranță de la Nantes, semnat de regele Henri al IV-lea (1598), pentru a face pace între catolici și protestanți. Dar să nu uităm că *toleranța* nu este o valoare morală, nu este repertoriată de niciun tratat de morală; ea este echivalentă cu suportarea unei situații injuste sau percepute ca atare, împotriva căreia, la momentul potrivit, ne putem răzbuna. Aproape un secol mai târziu, Ludovic al XIV-lea a revocat acest edict de toleranță de la Nantes.

Un lucru este sigur, filosofii analitici au dobândit o poziție atât de importantă în peisajul filosofic francez, că ei nu-și mai pot pierde privilegiile, ba chiar pot influența acum politica pedagogică și de formare a noilor profesori de filosofie din învățământul liceal. De aceea nu cred că au existat “momente de tensiune”, ci o luptă permanentă, o confruntare permanentă între unii și alții. Îmi amintesc că prin 2003, când mă pregăteam pentru susținerea tezei de doctorat, directorul meu de teză mi-a bifat o frază din introducere, spunându-mi că este mai bine să o șterg; prin această frază îmi exprimam apartenența la “filosofia analitică”. Am fost foarte surprins, căci încă nu înțelegeam atunci că trebuie să “pleci capul”, să te camuflezi, ca să ocupi neobservat un post la universitate. Dar ajuns la acest punct, aș vrea totuși să nuanțez.

Eu nu am renunțat niciodată să spun ceea ce fac, cu toate riscurile pe care această atitudine le comportă. Cred că lupta poate fi benefică, atâta timp cât are loc în plan pur teoretic, adică la nivelul confruntărilor de idei. Critica intelectuală a fost întotdeauna creatoare în filosofie. Aceasta poate merge foarte departe, chiar împotriva istoriei

filosofiei, dacă este justificată. Numai că faptul acesta nu mi se pare evident și am ajuns la concluzia că nu se poate face *tabula rasa* din istoria filosofiei; pe scurt, că nu se poate învăța filosofie fără istoria filosofiei. Nu sunt singurul care adoptă această poziție, ba chiar există o mișcare masivă de recuperare a unor filosofi moderni ca fiind “analitici”: Locke, Hume, Leibniz etc. Dar ce să spunem despre Descartes sau despre Aristotel? Nu corespund ei stilului analitic? Textul lui Pascal, “De l’esprit géométrique” este o referință importantă a oricărui filosof analitic care se respectă. Întâlnim la acești filosofi clasici exigența științifică, formalismul, obiectivele, stilul clar și simplu, specifice filosofiei analitice.

De asemenea, iar asupra acestui aspect nu cred că pot insista destul, cele mai importante probleme filosofice sau experiențe de gândire, pe care le întâlnim în textele contemporane, pre-există deja la filosofii clasici, tradiționali, ba de multe ori mai bine elaborate, mai clar exprimate. Dau exemplul Inteligenței Artificiale: găsim la Descartes texte foarte interesante despre inteligența automatelor și despre criteriile necesare în fabricarea lor, care au fost ignorate de un Alan Turing, de exemplu. A trebuit să apară un lingvist american ca Noam Chomsky, care să pună în valoare contribuțiile carteziene. Sau ce să spunem despre experiența de gândire “a creierelor într-o cuvă” a lui Hilary Putnam? Ea se referă direct la “geniul rău” al lui Descartes, principiul este același, cu toate că trage o concluzie opusă, anticarteziană. De asemenea, faimoasele experimente ale lui Thomas Nagel (ce înseamnă să fii un liliac?) și Frank Jackson (despre “Maria care vede roșu”) ilustrează chestiunea subiectivității, exemplificată de Leibniz cu o experiență nu mai puțin faimoasă, a “creierului ca o moară gigantică”.

Dar mai mult, istoria filosofiei este nu numai o sursă de înțelegere a principalelor probleme filosofice, care își păstrează o anumită perenitate, ci de înțelegere a filiațiilor de idei. Dau exemplul concepției “celor trei lumi” a lui Karl Popper, care pare foarte originală, căci ea nu este nici dualistă, nici monistă, ci pluralistă. Pentru cei care cunosc bine opera lui Frege, este știut că în realitate Popper a preluat această concepție de la filosoful german; dar ea ar fi foarte surprinzătoare în filosofia analitică, dacă am ignora faptul ca Frege era platonician *via* Leibniz. La fel, multiplele schimbări de filosofie ale lui Bertrand Russell, în lunga și aventuroasa sa viața intelectuală, ar fi de neînțeles fără raportările permanente la Platon, Aristotel, Leibniz, Frege sau Peano. Și exemplele pot continua.

În concluzie, aș dori să trimit la Kant, care spune că trebuie să ne servim de predecesori, dar pentru a gândi prin noi înșine, la limită chiar împotriva lor.